

ДО ПИТАННЯ УКЛАДЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 РОКУ

Тараненко Микола Григорович

доцент кафедри теорії права і держави ФСП, НТУУ «КПІ».

Аналіз широкого кола документальних джерел та наукових праць вітчизняних і зарубіжних авторів доводить, що Українсько-Російський договір 1654 року мав і продовжує отримувати чимало різних, а нерідко навіть полярних історико-правових оцінок. Багато дискусійних питань в цьому контексті виникає, насамперед, відносно офіційного визнання самого факту укладення міждержавного договору між Україною і Росією, а також визначення сутності його правового статусу.

В історичній науці Польщі, Росії та України, на розвиток яких величезний вплив мала Національно-визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі та укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 року, міститься чимало версій зазначених вище важливих подій.

Зокрема, польська як класична, так і модерна історіографія (В.Коховський, О. Яблонівський, Т. Корзон, Ф. Равіта-Гавронський, Л. Кубаля та ін.) розглядає їх як «фатальне непорозуміння», «прикру випадкову помилку», що спричинила не тільки втрату значної частини коронних земель Речі Посполитої, а й не пішла в підсумку і на користь Україні.

З іншого боку, російські історичні школи різноманітного спрямування (А.Манкієв, В. Татищев, І. Болтін, С. Соловйов, М. Устрялов, Г. Карпов, П.Буцинський та ін.), як правило, розглядають події середини 17 ст. і, насамперед, укладення Українсько-Російського договору 1654 року переважно в позитивних тонах, а саме як закономірне «збирання» навколо Москви розпорошених раніше земель Русі та залучення повернутих «малоросійських земель» до загальних процесів російського імперського поступу.

На відміну від польських та російських істориків представники української народницької та національно-державницької історичних традицій (П. Куліш, В. Антонович, В. Липинський, С. Томашівський, Р. Лашенко, М. Драгоманов та ін.) трактують Переяславську раду і Березневі статті 1654 року та спричинені ними наступні історичні події як своєрідний «початок кінця» політичної

суверенності козацько-гетьманської України, що в підсумку суттєво загальмувало формування і розвиток української нації. Вони, зазвичай, приділяють особливу увагу міжнародно-правовому аспекту зазначеної проблеми, зокрема питанню підробки і фальсифікації російською стороною оригіналу Українсько-Російського договору укладеного в березні 1654 року в Москві.

Підвищений інтерес істориків до цієї тематики просліджується і в радянській історіографії (А. Барабой, М. Петровський, І. Бойко, В.Голобуцький, В. Дядиченко, А. Козаченко та ін.). В ній до середини 30-х років переважала виключно класова оцінка Українсько-Російського договору 1654 року: зокрема, у першому виданні радянської енциклопедії зазначалось, що укладений договір – це «союз українських феодалів із російськими, який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною». Наступний етап оцінки цієї міждержавної угоди визначився під час підготовки у 1937 році сталінського варіанта підручника історії. Зокрема в ньому, перехід України під протекторат Росії вважався вже для України «найменшим злом» в порівнянні з перебуванням під владою шляхетської Польщі. Згодом договір 1654 року радянськими істориками вже трансформується навпаки в «абсолютне благо» для України. Ця теза була сформульована у постанові, підписаній Л.Кагановичем у 1947 році. Свого найбільшого розвитку вона досягла у сумнозвісних «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією», схвалених на найвищому партійному рівні. Переяславська Рада оголошувалась в них «центральною, головною подією всієї української історії», «споконвічною мрією, багатовіковим прагненням ... величезним благом для України». Відома дослідниця українського козацтва О.Апанович із цього приводу цілком слушно іронізує: «Виходило, що вільнолюбний український народ боровся проти своєї незалежності і тільки й мріяв, як би влізти в імперський зашморг». Наведені факти є переконливим свідченням того, як імперія, незважаючи на зміну своїх зовнішніх атрибутів, завжди прагнула ідеологічно забезпечити непорушність свого насильницьки створеного геополітичного простору.

Аналізуючи усі наведені вище наукові трактування, відчувається, що в істориків та правників так і залишається не до кінця з'ясованим питання: чи був дійсно укладений письмовий договір між Україною та Росією, чи, можливо, усі організаційні міждержавні проблеми були вирішені виключно лише в усній формі, без відповідного оформлення необхідних для цього офіційних документальних актів. Це питання, безсумнівно, має принципове значення. Адже, якщо договір був справді укладений, то Росія фактично визнавала Україну як новоутворену рівноправну державу, як дійсно суб'єкт міжнародного права. Якщо ж договору не було, Україна державою не визнавалася, а внаслідок взаємної так званої «перяславської згоди» Росія шляхом інкорпорації включила її землі до свого складу.

Зазначимо, що більшість українських істориків як в попередній період, так і в умовах сьогодення (О.Апанович, М.Андрусак, М.Брайчевський, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблін, В.Смолій, В.Степанков, А.Яковлів та ін.) переконана, що договір між двома суверенними державами – Україною і Росією – дійсно мав місце, хоча й існував під різними назвами: «Статті Богдана Хмельницького», «Березневі статті 1654року», Переяславсько-Московська угода тощо. Але так і залишається не до кінця визначеним правовий аспект цього міжнародного союзу: інкорпорація, унія, васалітет, військовий альянс, протекція, конфедерація тощо. Як вже зазначалося, в радянській історіографії з 50-х рр. та сучасній російській історичній науці (В.Буганов, В.Назаров, Ю.Титов та ін.) утвердилася думка, що в середині 17 ст. мало місце возз'єднання України з Росією. Але як ідеологічно-політична за змістом, така дафініція не відбиває об'єктивно справжньої суті цієї події. Адже, за словами М. Брайчевського, «возз'єднання» означає з'єднання складових частин єдиного цілого. Проте, в даному випадку цілком очевидно, що мало місце не возз'єднання окремих частин Російської держави чи державних утворень російського народу, а входження на певних умовах до складу Росії держави, створеної іншим, хоча й етнічно близьким до росіян народом.

Частина вчених дотримується думки, що Українсько-Російський договір 1654 року базувався на принципах васалітету. Виходячи з такої оцінки,

Б.Хмельницький намагався встановити властиві для тієї історичної доби відносини васально-сюзереніальної залежності з метою отримання конче необхідної воєнно-політичної допомоги з боку Москви для розв'язання складних політичних і міжнародних проблем, пов'язаних, насамперед, з війною проти Польщі. Зустрічаються також твердження, що міждержавний договір між Україною і Московією являє собою своєрідну релігійну угоду для підтримки православ'я. Тому його укладення тлумачиться як встановлення союзних відносин між рівноправними партнерами – державами у формі міждержавної (персональної) унії, в якій Московська держава брала на себе роль гаранта і покровителя православ'я від експансіоністських зазіхань католицької церкви.

Однак міждержавний договір з Москвою фактично офіційно узаконив державний суверенітет України, примусив царський уряд взяти на себе відповідні зобов'язання, що гарантували незалежність Української козацької республіки і укладення, передусім, воєнного союзу з Росією, спрямованого проти Польщі. Слід зазначити, що оцінка укладеного договору московським урядом з часом зазнала суттєвих змін. Спочатку він цілком погоджувався з його «протекційним» змістом і вважав Україну дійсно вільною державою. Підтримуючи дипломатичні відносини з Богданом Хмельницьким ще до укладення Переяславсько-Московської угоди, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів Посольського приказу, що керував зносинами Москви з чужоземними державами. Україну відокремлював від Росії державний кордон і митниці. Але вже під час укладання договору виявилось приховане прагнення царя встановити свій контроль над економічним життям, військом, а також міжнародними відносинами України.

Не акцентуючи уваги на детальному аналізі всього змісту підготовлених Б.Хмельницьким і затверджених російським царизмом Березневих статей 1654 року, зауважимо, що вони визнавали за Україною її політичний устрій, суд і судочинство, адміністративний поділ, армію, соціально-економічні відносини, тощо. Єдиною сферою, де частково обмежувалися права України, були її зносини з іншими державами (заборона стосунків з Польщею, Туреччиною та Кримським Ханством). Крім цього, вона повинна була виплачувати Москві

певну суму своїх прибутків. На думку відомого українського історика В. Липинського, Богдан Хмельницький до самої смерті (серпень 1657 р.) залишався фактично повноправним правителем гетьманської держави. Усі питання її життєдіяльності він вирішував самостійно, не питаючи дозволу і не радячись з російським царем. Під час його гетьманства до московської скарбниці з України не надійшло фактично жодної копійки. Статус майже незалежної держави свідчить, що Україна мала набагато більше повноважень, ніж передбачав звичайний протекторат. Характерною ознакою останнього, як відомо, є залежність, за якою одна держава («протектор») бере на себе здійснення функцій зовнішніх зносин іншої держави («протегованої»), захист її території і фактично здійснює контроль за її внутрішніми справами. В даному випадку російський уряд таких прав і повноважень щодо України не мав.

Безумовно, внаслідок укладання у 1654 році договору з Москвою Україна одержала значно більші права, ніж Молдавія, Волощина чи Кримське ханство у складі Османської імперії. Тому цілком вірогідно, що вона уклала союз з Московією не на принципах протекторату, а скоріше конфедерації.

Таким чином, Українсько-Російський договір 1654 року фактично являв собою тимчасовий рівноправний воєнний альянс, спрямований проти Польщі, що базувався на принципах конфедерації. Його головна ціль для української сторони – спільними зусиллями розв'язати складні політичні, соціальні та міжнародні проблеми, які гостро постали перед державою, очолюваною Б.Хмельницьким. Проте реальним наслідком цього союзу в наступний період стало грубе порушення Москвою укладених з Україною міждержавних домовленостей і послідовна політична, економічна та державно-культурна інкорпорація українських земель до складу Російської Імперії.

Література:

1. Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К., 1994

2. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання // Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки. Матеріали наук.-практ. конф. – К., 2003 – с. 23-67
3. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст. – К., 1992
4. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. – Київ, Відень, 1920.
5. Переяславська Рада 1654 р. – К., 2003.
6. Переяславська Рада 1654 р.: історичне значення та політичні наслідки: збірник наукових статей / - Переяслав-Хмельницький, 2004
7. Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки. Матеріали наук.-практ. конф. – К., 2003
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. – К., 1994.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція (1648-1676 рр.) – К., 1999.
10. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. Курс лекцій – К., 1999.